MANĪṢĀ - *A Research Journal of Sanskrit*
ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

'कुट्टनीमतम्'-काव्ये प्रदर्शनकलायाः शास्त्रीयं सामाजिकं चानुशीलनम्

डॉ. परिमल-मण्डलः
सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, स्वर्णमयी योगेन्द्रनाथ महाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

शोधपत्रमिदं कुट्टनीमतमिति नाम्ना संस्कृतकाव्ये वर्णितप्रदर्शनकलानां शास्त्रीयसामाजिकयोः सौन्दर्यशास्त्रीयानुशीलनं प्रस्तौति। अष्टमशतकजेन विदुषा दामोदरगुप्तेन विरचितोऽयं ग्रन्थः मुख्यत्वेन गणिकायाः मालत्याः प्रदर्शितकलात्मकशिक्षायाः व्यवहारिकचातुर्यस्य चादर्शस्वरूपोऽस्ति। अत्र वर्णितानां चतुःषष्टिकलानां गानवाद्यनृत्याभिनयादीनां तथा मञ्चसंवादादिविषयाणां मुद्राभिः विशेषरूपेण प्रदर्शनकलाः प्रतिपादिताः। इदमनेन ग्रन्थेन स्पष्टीक्रियते यद्गणिकादयः न केवलं शृङ्गारस्य आश्रयिकाः अपि तु समाजेन सह संवादस्य गहनकलात्मकसाधनायाश्चात्माभिव्यक्तेः मूर्तयः अपि बभूवुः।

शोधेऽस्मिन् ग्रन्थस्यास्य प्रासङ्गिकश्लोकानां सन्दर्भमाश्रित्यासां कलानां प्रौद्योगिकीगभीरताशास्त्रीयानुशासनं सामाजिकप्रभावादयश्च दरीदर्शयिष्यन्ते। अध्यायेनानेन न केवलं कुट्टनीमतं साहित्यिककाव्यरूपेणालोच्यते अपितु भारतीयप्रदर्शनकलापरम्परायाः सांस्कृतिकनिदर्शनस्य च चलत्स्रोतोरूपेण पुनःपरिभाषितं करिष्यते।

कुञ्चीशब्दाः:- प्रदर्शनकला, गायनं, वाद्यं, नृत्यम्, अभिनयः, रसः, गणिका चेत्यादयः।

****

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्ये मध्यकालीनकाव्यधारायां कुट्टनीमतमिति काव्यं विशिष्टं स्थानमाधत्ते। काव्यमिदम् अष्टमशतकस्य उत्तरार्धे भट्टदामोदरगुप्तेन विरचितोऽतीवमहत्त्वपूर्णो ग्रन्थः इति तु सुप्रतिष्ठितमेव। अस्मिन्नेव काव्ये तदानीन्तनसमाजराजनीतिप्रदर्शनकलादीनामत्यन्तं सजीवं यथार्थं च चित्रमङ्कितं कविना। ग्रन्थोऽयं काश्मीरनरेशस्य जयापीडस्य शासनकाले विरचितो यदा दामोदरगुप्तः राज्ञः जयापीडस्य प्रमुखामात्यः आसीत्। राजतरङ्गिण्यां कल्हणेन चोच्यते –

स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम्।
कविं कविं बलिरिव धुर्यं धीसचिवं व्यधात्॥[1]

एवमेव स्वयं कविना अस्यैव ग्रन्थस्यान्ते पुष्पिकायां स्वपरिचयः प्रदत्तः। तद्यथा-

"इति श्रीकाश्मीरमहामण्डलमहिमण्डलराजजयापीड-मन्त्रिप्रवरदामोदरगुप्तविरचितं कुट्टनीमतं समाप्तम्॥"[2]

कुट्टनीमतमिति काव्यस्य लोकप्रियतायाः प्रमाणं सुभाषितवल्यां काव्यप्रकाशेऽलङ्कार-सर्वस्वादिषु चानेकेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते। हेमचन्द्राचार्येण निदर्शनकाव्यरूपेणास्य काव्यस्य प्रतिपादनं कृतं स्वरचितकाव्यानुशासनविवेके। तद्यथा-

"धूर्तविटकुट्टनीमतमयूरमार्जारादिके लोके।
कार्याकार्यनिर्णयस्वरूपमिह निदर्शनं तदपि॥"[3]

---

[1] राजतरङ्गिनी प्रथम भाग ४९६

[2] कुट्टनीमतम् पुष्पिका

[3] कुट्टनीमतम् , अध्यापकः त्रिदिवनाथरायः, भुमिकांशः

अस्यायमाशयः, काव्ये धूर्त-विट-कुट्टनी-मयूर-मार्जारादिभिः चरित्रैः कार्याकार्याणां विवेचनं प्रस्तूयते, किञ्च एतदर्थं काव्यमिदम् एकं शिक्षोपदेशात्मकं निदर्शनम् अस्तीति काव्यानुशासनकारेण हेमचन्द्रेणाभिहितम्। कुट्टनीमताख्ये काव्ये व्यञ्जनायाः प्राधान्यं, तथा च व्यङ्ग्यस्य शृङ्गाररसस्य च दृढाभिव्यक्तिः काव्यमिदं श्रेष्ठपद्यकाव्यरूपेण परिचाययति। अत्र हास्यकरुणशान्तादीनाम् अन्येषां रसादीनां परोक्षरूपेणोपस्थितिरपि विशेषत्वमुत्सृजति। वास्तवदृष्ट्या वात्स्यायनस्य कामसूत्रे 'वैशिक अधिकरणे' वर्णितानां सिद्धान्तानां प्रतिच्छविः काव्यमयरूपेण काव्येऽस्मिन् प्राप्तास्ति। एवञ्च काव्यस्यास्य भट्टिकाव्यसमतुल्यतयैव काव्यशास्त्रीय-कृतिरूपेणापि मन्यतास्ति[4]। पूर्णरूपेण आर्याछन्दसा रचितोऽयं ग्रन्थः शृङ्गाररसप्रधानोऽस्ति। कविदामोदरगुप्तः तत्कालीनसमाजे परिव्याप्त-नैतिकपतनाद्व्यथितः सन्ननेन काव्यरचनामाध्यमेन धूर्त-लम्पटादीनां किञ्च कामुकपुरुषाणां वास्तवचरित्राणि प्रकटयति स्म। कुट्टन्याः धूर्तता, तस्याः व्यवहारिकबुद्धिः छलनीतिश्चात्यन्तं यथार्थतयास्मिन् काव्ये प्रदर्शिता। कविः स्वयमेवास्य ग्रन्थस्य रचनायाः समुद्देश्यं सुस्पष्टीकर्तुं कथयामास–

"काव्यमिदं यः शृणुते सम्यक्काव्यार्थपालनेनासौ।
नो वञ्च्यते कदा चिद्विटवेश्याधूर्तकुट्टनीभिरिति॥"[5]

तथाहि, ये जनाः काव्यमिदं ध्यानपूर्वकं शृण्वन्ति भावार्थं च सम्यक्तया गृह्णन्ति, कदापि ते गणिकायाः कुट्टन्याः धूर्तपुरुषस्य ठगजनस्य च वशवर्तिनो न भविष्यन्ति इति कवेरभिप्रायः। काव्यस्यास्य कथासंरचनायां वृद्धा गणिका एकां नवयौवनां गणिकामेतत् शिक्षयति यत् कथं सा चाटुकारितयाभिनयेन कृत्रिमप्रेम्णा केवलधनप्राप्तेरिच्छामाध्यमेन पुरुषान् आकर्षति। अनेन शिक्षणमाध्यमेन गायनवादननृत्याभिनयादीनां मुद्रादीनां संवादकलानां च नैकासां प्रदर्शनकलानां प्रतिच्छविः ग्रन्थेऽस्मिन् समुपलभ्यते। अस्य शोधस्य समुद्देश्यं कुट्टनीमते समुल्लिखितानां प्रदर्शनकलानां शास्त्रीयविश्लेषणं, सामाजिकसन्दर्भा-नुशीलनं तथा च सौन्दर्यशास्त्रीयमूल्याङ्कनं चेति।

कुट्टनीमतं न केवलं शृङ्गारादीन् विषयान् प्रतिपादयति, अपि तु एतत् काव्यं सङ्गीतवाद्यकलादीनामपि समुत्कर्षं साधयति। प्रसङ्गमिदं ग्रन्थकारः दामोदरगुप्तः नैकैः श्लोकैः प्रमाणयति। यथा-

ब्रह्मोक्तनाट्यशास्त्रे गीते मुरजादिवादने चैव।
अभिभवति नारदादीन्प्रावीण्यं भट्टपुत्रस्य॥[6]

अर्थात् ब्रह्मणा प्रणीते नाट्यशास्त्रे वाद्यवादनादिषु गायनकार्येषु भट्टपुत्रस्य प्रावीण्यमेवमासीत् यत् नारदादीन् देवर्षीन् अपि स्वदक्षतया असौ पराजितवान्। अस्मिन् श्लोके भट्टपुत्रस्य सङ्गीतविद्यायाः वाद्यकौशलस्य चात्यन्तम् उच्चकोटीरं चित्रितमस्ति। सङ्गीतस्य इमामात्मिकानुभूतिं तथा भावप्रधानच्छायां चादाय ग्रन्थकारः लयस्य स्वरसंयोजनस्य चाद्भुतं कौशलं समुल्लिखति -

[4] कुट्टनीमतम् , अध्यापकः त्रिदिवनाथरायः, भुमिकांशः

[5] कुट्टनीमतम् १०५९

[6] कुट्टनीमतम् ७५

तन्त्रीवाद्यविशेषानुद्दामानन्यजन्मनस्तस्याः ।
कुहरितरेचितकम्पितसम्पादननैपुणं करोति जडान् ॥[7]

अर्थात् रतिकाले मालत्याः कण्ठात् यथा सुललितकोकिलस्वरस्य समुत्पत्तिर्भवति स्म, तस्यां कालवेगस्य, श्वासकम्पनस्य, स्वरसंयोजनस्य च या निपुणता आसीत्, तदद्वितीयमासीत्। कुशलाः वीणावादकाः अपि तस्याः समीपे न्यूनाः जाताः। अत्र मालत्याः गायनं तथा तस्याः स्वरस्य लयात्मकतायाः वर्णनं क्रियते। अस्याः ताने एवं माधुर्यं चाञ्चल्यम् आत्मीयत्वं चासीत् यत्, यथा वीणावाद्यमपि तस्याः गायनस्य सम्मुखे प्रभाहीनं जातम्। सङ्गीतमिदम् एवम् आसीत्, न केवलाभ्यासेन अपि तु अन्तःप्रेरणया भावानुभूत्या चापि जातं तत्। वाद्यकलायामस्याः लयबद्धतायाः वैचित्र्यपूर्णतामालोचयामासापरेण श्लोकेन ग्रन्थकर्ता।

गम्भीरमधुरशब्दं परिरक्षितगीतविविधभङ्ग्युतम्।
दर्शयतो वैचित्र्यं न भ्रष्टो वादकस्य लयकालः ॥[8]

अर्थात् यः वादकः गम्भीरेण मधुरेण च ध्वनिना सह सङ्गीतस्य विविधाः भङ्गिमाः संरचयन् सङ्गीतस्य नाव्यतां प्रदर्शयति, असौ लय-तालयोः समये कदापि विचलितः न भवति। अयं श्लोकः प्रदर्शयति यत् आदर्शः वादकः न केवलं ध्वनिं सङ्गीतं च साधयति, अपि च लयसमयस्याप्यनुशासनं पूर्णरूपेण करोत्येव। एवं तस्मिन् युगे न केवलं वाद्यकलायाः प्रदर्शनमासीत् अपि तु अनुशासिताभ्यासस्य लयसंवेदनायाश्च चरमपरिणतिरासीत् ।

एवं सङ्गीतसंवेदनायाः लयात्मिकानुशासनस्य च छाया नाट्यशास्त्रादिषु सङ्गीतरत्नाकरादिषु च ग्रन्थेषु परिलक्ष्यते यत्र लय-ताल-वाद्यानां सञ्चालनस्योपरि भूयान् विचारः कृतः।

कुट्टनीमतग्रन्थे नृत्यं मुद्रा च पृथक् पृथग्रूपेण विभज्य तुल्यशास्त्रीयपरम्पराया चित्रितास्ति। यद्यपि ग्रन्थेऽस्मिन् सुस्पष्टतया नृत्यस्य मुद्रायाश्चेति शब्दद्वयस्य प्रयोगः सीमिततया समुपलभ्यते, तथापि नाट्यशास्त्रे कामशास्त्रे च प्रतिपादितायाः नृत्यात्मकभङ्गिमायाः शारीरिकसङ्केतस्य च प्रयोगः सहजपद्धत्या गणिकादीनामाचरणप्रदर्शनासु कलासु च प्रत्यक्षीक्रियते। तेषामुपयोगः न केवलं शारीरिकसौन्दर्यप्रदर्शनं यावत् सीमितः अपि तु नाट्यशास्त्रस्योपरि आधारितैकानुशासितविद्या-रूपेण अभिनवव्यञ्जकत्वमप्यस्ति। ग्रन्थकारस्य दामोदरगुप्तस्य बहुषु श्लोकेषु अस्य प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते। यथास्मिन् श्लोके-

भुजपतनगात्रसंस्थितिलालित्योद्वहनपार्श्ववलितानि ।
अनयैव निर्मितानि स्थानकशुद्धिश्च चातुरस्यं च ॥[9]

अर्थात् भुजानां पतनस्य गतिः, शरीरस्य सन्तुलितस्थिरता, कोमलता, अङ्गानामुपरि उत्थानं पार्श्ववलितानि च एतानि सर्वाण्यनया निर्मितानि। एवमेव दण्डायमानस्य शुद्धा विधिसमूहस्वरूपा चतुरस्रमुद्राप्यनया रचिता। श्लोकेऽस्मिन् नृत्यस्य शास्त्रीयमुद्रायाः अङ्गविन्यासस्य गहनं चित्रणमपि समुपलब्धम्। अनया शारीरिकशुद्धतया सह मुद्रात्मकानुशासनस्य सम्बन्धमाविष्करोति ग्रन्थकारः। अग्रेऽपि नायिकायाः भावाभिनयस्य

[7] कुट्टनीमतम् ५७६

[8] कुट्टनीमतम् ९४२

[9] कुट्टनीमतम् ८५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

रसनिष्पत्तेश्च एतादृशीं क्षमतां वर्णयति, यदस्याः दिव्यतायाः स्तरं यावत् साधयति। यथा-

प्रविभक्तैर्भावरसैरभिनयभङ्ग्या परिक्रमैश्चित्रैः।
रम्भामप्यतिशेते किमुतेतरमर्त्यनर्तकीलोकम् ॥[10]

अर्थात् सेयं नायिका स्वविभक्तभावैः रसैरभिनयभङ्गिमाभिः चित्ताकर्षकपरिक्रमाभिश्च रम्भामपि पराजयति तत्र अन्यासां वा साधारणनर्तकीनां का कथा? पद्येनानेन सुस्पष्टं यत् नायिकायाः नृत्यं न केवलम् अङ्गचालनम् अपि तु भावाभिनयस्य रसनिष्पत्तेश्च समुज्ज्वलं निदर्शनमस्ति। अस्यां संरचनायां यदभिनयस्य भङ्गिमा, नाट्यगतपरिक्रमा किञ्च रसानां स्पष्टता परिलक्ष्यते, तेन न केवलं मानवः कलाकाररूपेण परिणमति अपितु दिव्यस्तरस्य साधकरूपेण परिवर्तते। परन्तु इयं दिव्यता न सहजसाध्यास्ति। यतो हि अस्य कृते कठोरसाधना, अभ्यासः, शारीरिकपीडा चापेक्षते। अस्याः नृत्यकलायाः साधनात्मककठिनतामपि ग्रन्थकारः प्रदर्शयति । यथा-

भुजगाः पररन्ध्रदृशः खण्डयन्ते प्रियतमाधरा यत्र।
सूचीव्यथानुभूतिर्नृत्याभ्यासप्रवृत्तानाम् ॥[11]

अस्य श्लोकस्य स्तरद्वयेन अर्थः करणीयः। प्रथमं तावत्, यत्र सामाजिकपरिवेशं सङ्क्षेपयति, यत्र कोऽपि कमपि न निन्दति, यत्र सर्वेषां ध्यानं केवलं स्वलक्ष्यस्योपरि जायते, तत् प्रेम भवतु कला वा। द्वितीयं तावत् सूचीव्यथा अर्थात् सूचीस्पर्शः यथा तीव्रानुभूतित्वेन पीडायाः सङ्केतः अस्ति। अनेनाङ्गसंयमस्य मुद्राणां गतीनां च अभ्यासेन शरीरं सोढुं योग्यं भवेत्।

अयं श्लोकः एतत् स्पष्टीकरोति यत् ८६-तमे श्लोके वर्णितोऽयं दिव्याभिनयो रम्भायै अप्सरसेऽपि लज्जां प्रददाति। अस्याः ग्रन्थियुग्मेषु पीडां परिश्रमं च प्रददाति। इयम् एतादृश्याः कलायाः साधनमस्ति यत् एकां गणिकां 'भद्राम्' अर्थात् कलां प्रति समर्पिता साधिका इति सम्पादयति। अयं नृत्यविन्यासः नाट्यशास्त्रे वर्णितानां चारीणां, स्थानकानां च परिकल्पनां स्मारयित्वा तेन सह अत्रापि अभिनयदर्पणे उल्लिखितानाम् अङ्गविन्यासानां प्रतिबिम्बानि प्रदर्शयति। नृत्यस्य मुद्राणां च शास्त्रीयपरिपक्वतायाम् अग्रे गत्वा कुट्टनीमतस्य गणिकाः अभिनयकलासु अपि पूर्णतः सुदक्षसाधिकारूपेण वर्णिताः। तासामभिनयेषु भावानां सम्प्रेषणीयता, रसानां स्पष्टप्रभावपूर्णप्रस्तुतिश्च दर्शकानां मनःसु गभीरमनोवैज्ञानिकप्रभावं समुत्पादयितुं सामर्थ्यमावहति। तासां कृते न केवलं दृश्यं प्रदर्शितमस्ति अपि तु आत्माभिव्यक्तेर्माध्यमः एवास्ति। येन स्वसौन्दर्येण सह आन्तरिकसंवेदनानामनुभूतीनां च मनोभावः अपि सजीवरूपेण प्रकटितः अस्ति। एवं रसाभिव्यक्तेः अद्वितीयताम् आश्रित्य ग्रन्थकारः दामोदरगुप्तः कुट्टनीमते नैकेषु स्थलेषु अतिसूक्ष्मसौन्दर्यशास्त्रीयां रीतिं प्रकाशयति। यथा-

रूपं यौवनचित्रितमनङ्गविकृतानि नाट्यदीप्तानि।
शमिनामपि शमगर्वं मुष्णन्त्यविकल्पितं तस्याः ॥[12]

---

[10] कुट्टनीमतम् ८६

[11] कुट्टनीमतम् १९१

[12] कुट्टनीमतम् ९७०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अर्थात् अस्याः गणिकायाः रूपेण यौवनेन च चित्रितं शृङ्गारिको भावावेगो नाट्यदीप्तानीत्येतत् सर्वं मुनिनां शान्तिमप्यपहरति। अयं श्लोकः नायिकायाः नाट्यदीप्तशृङ्गाराभिनयस्य शक्तिं प्रदर्शयति। अस्याः सौन्दर्याभिनयः एवं प्रभावशाली यत् इयम् आत्मानं संयमी इति वक्तुकामं मुनिमपि शृङ्गाररसे विचालयति। इयमेव रसाभिव्यक्तेः चरमसीमा भवति। यत्राभिनयं न केवलमधिमञ्चं सीमितमस्ति अपि तु दर्शकानाम् अन्तरात्मन्यपि प्रविशति। तथा च तेषां मानसिकस्थिरतामपि परिवर्तयति। एतत् शृङ्गारप्रभावम् अभिनयस्य चुम्बकीयशक्तिं चाश्रित्य ग्रन्थकारः अपरेऽस्मिन् श्लोके दर्शकानां मनोदशां प्रदर्शयति। यथा-

विज्ञानेन ख्यातां कुसुमलतां त्वं तु वर्णयस्यनिशम्।
नृत्यन्तीं मृगदेवीं विस्फारितलोचनः पश्यन्॥[13]

अर्थात् त्वमहोरात्रं स्ववशीकरणविद्यया प्रसिद्धकुसुमलतां प्रशंससि। यतस्तव दृष्टिः नृत्यन्त्याः मृगदेव्याः उपरि तिष्ठति, यं त्वं विस्फारितनेत्राभ्यां पश्यसि। श्लोकोऽयं प्रदर्शयति यत् मृगदेव्याः नृत्याभिनयस्य प्रभावः एवं तीव्रः यत् दर्शकानां मानसिकोपस्थितिः एवमभूत्, यस्य वाणी कुसुमलतां प्रशंसति, वास्तवदृष्ट्या पूर्णरूपेण मृगदेव्याः आकर्षणेन इयम् आकर्षिता जाता। एषा नेत्राभिनयस्य आकृष्टदृष्टेः आन्तरिकमोहनस्य च प्रतीकस्वरूपास्ति –

यत्र कला दर्शकस्य चेतनां स्ववशे नयति, यत्र एकस्य रसाभिनयस्य आन्तरिकमनोदशा प्रभाविता जाता, तत्र ग्रन्थकारः तं व्यापकसामाजिकानुभवरूपेणापि प्रस्तौति।

विस्मयभावाकृष्टः प्रोत्फुल्लविलोचने ततो विसृजन्।
नृत्यति पौरजनौघे प्रोवाच वयस्य पश्य पश्येति॥[14]

अर्थात् अत्र दर्शकः विस्मयभावेन समाकृष्टः सन्, नेत्रं विस्तार्य नृत्यमिदं पश्यति स्म। किञ्च तदा सः मित्रं कथयति पश्य पश्य। अयं श्लोकः अभिनयस्य नृत्यस्य च जनसामूहिकप्रतिक्रियां चित्रयति। अत्राभिनयस्य शक्तिः इत्थं प्रभावशालिनी यत् न तत्केवलं व्यक्तिगतम् अपि च सामूहिकं विस्मयं समुत्पादयति। दर्शकः विस्मितः सन् न तदा केवलं पश्यति, अपि च अन्यान् अपि दृश्यमिदमित्येवंरूपेण समाकर्षयति। एतदेव नाट्यशास्त्रे वर्णितायाः रसनिष्पत्तेः चरमस्थितिरस्ति। यत् भावरसयोः प्रस्फुटनं केवलमात्रं कलाकारं यावत् न सीमितमस्ति, अपि तु समुच्चयदर्शकेषु समुदायरूपेण प्रसारितमस्ति। कुट्टनीमतस्य ग्रन्थस्यैवं रसात्मकप्रस्तुतिः तथ्यञ्च नाट्यशास्त्रे वर्णितायाः रसनिष्पत्तेः तथा भावाभिनयस्य च सङ्कल्पानां न केवलं स्मारकं, तेनैव सह ध्वन्यालोके वर्णितस्य रसध्वनेः सिद्धान्तस्यापि सम्भावकम्। तत्र रसध्वनिसिद्धान्तस्य छायानुभवः कर्तुं शक्यते। नाट्यं संवादश्च-

कुट्टनीमतस्य न केवलं नृत्यसङ्गीताभिनयकलाद्यवधि, अपि तु अत्र नाट्यकलाचेतनायाः मञ्चनसूक्ष्मतायाः, प्रेक्षकसमीक्षकयोः, प्रतिक्रियायाश्च महत्त्वपूर्णविचारः

[13] कुट्टनीमतम् ५२५

[14] कुट्टनीमतम् ८८८

परिलक्ष्यते। एतत् केवलं न प्रदर्शनरूपमस्ति, तेनैव सह संवादविवेचनसौन्दर्यबोधानां सम्मेलनमप्यस्ति। ग्रन्थकारः दर्शकानां दृष्टेः, काव्यस्य समीक्षात्मकमूल्याङ्कनस्य, कलात्मकविन्यासस्य च त्रयाणां समुचितमहत्त्वं प्रददाति। अतः ग्रन्थकारेण दामोदरगुप्तेन उल्लिखितमस्ति-

अङ्के जातसमाप्तौ गीतातोद्यध्वनौ च विश्रान्ते।
प्रेक्षणकगुणग्रहणं नृपसूनुः प्रववृते कर्तुम्॥[15]

अर्थात् अङ्कस्य समाप्त्यनन्तरं यदा गीतवाद्ययोः ध्वनिः शान्तः जायते तदा राजपुत्रः काव्यगुणस्य प्रेक्षणकस्य च विवेचनायां प्रवृत्तः भवति। अयं श्लोकः काव्यस्य समीक्षाबोधं च स्पष्टीकरोति। मञ्चप्रदर्शनस्य समाप्त्यनन्तरं यदा ध्वनिवाद्ययोः आडम्बरः शाम्यति तदा एकः गम्भीरः दर्शकः प्रेक्षणकगुणम् अर्थात् नाट्यरचनात्मकताविन्यासम्, अभिनयं, संवादादीनां च समीक्षां करोति। इयं दृष्टिभङ्गिः दर्शकं न केवलम् उपभोगकर्तृरूपेण, अपि तु विवेचकरूपेण सहसर्जकभूमिकारूपेण च प्रतिष्ठापयति। ग्रन्थकारः दामोदरगुप्तः विषयेऽस्मिन् वक्ति -

नाट्यप्रयोगतत्त्वं मतयो न विशन्ति मादृशां प्रायः।
वाहनयजनपदातिग्रामादिककार्यदत्तहृदयानाम्॥[16]

काव्यप्रयोगस्य मर्म ममसदृशबुद्ध्या न बोद्धुं शक्यते, यतोहि मम चित्तं तु सदा वाहन-यज्ञ-सेना-ग्राम्यकार्यादिषु मग्नं भवति। अत्र एकं पात्रम् आत्मस्वीकृतिं प्रददाति यत् तस्य रुचिः अभ्यासश्च नाट्यसौन्दर्यं व्यञ्जनातत्त्वं च बोद्धुं न समर्थः। अयं श्लोकः प्रेक्षणकवर्गेषु विकासशीलस्य सामान्यजनस्य मध्ये भेदं प्रस्तौति। यत्र एकस्य, पुनः कतिपयदर्शकानां सौन्दर्यस्य रसेषु निमज्ज्य काव्यं विश्लेषयति, तत्र किमपि मनोरञ्जनं यावत् सीमितम् अस्ति, नाट्यकलायाः व्यापकं प्रभावं अभिलक्ष्य ग्रन्थकारस्य राज्ञः पात्रादपि काव्यस्य प्रेक्षणमपेक्षते–

विज्ञापयाम्यतस्त्वां निर्मितनाट्ये प्रजासृजा सदृशम्।
अवलोकयाङ्कमेकं मा भवतु मम श्रमो वन्ध्यः॥[17]

अर्थात् हे राजन्! अतः अहं भवतः निकटे प्रार्थयामि यत् कृपया अस्य काव्यस्य एकाङ्कं पश्यतु येन मम श्रमः व्यर्थः न भवेत्। अयं श्लोकः कलायाः सत्तायाश्च सम्बोधनं सूचयति। यत्र कलाकारः राज्ञः सकाशात् केवलम् एकाङ्कस्य प्रेक्षणं याचते। यत्र प्रेक्षणकस्य महत्त्वं, कलाकारस्य संवेदना, कलायाः सामाजिकसमर्थनं, कलायाः सामाजिकसमर्थनस्यावश्यकता चेति त्रयाणामेतेषामेव सूक्ष्मरूपेण प्रस्तुतिः क्रियते। नाट्यकला न केवलं दर्शकानां कृते आकर्षणस्य माध्यममात्रमपि तु एतदेव सामाजिकसंवादस्य मान्यतायाश्च आकाङ्क्षां संस्थापयति। अस्य खण्डस्य प्रस्तुत्या नाट्यशास्त्रे वर्णितस्य प्रेक्षणकस्य तथा च आलोचनासम्बन्धिनाम् अवधारणादीनां प्रतिध्वनिं श्रावयति। किञ्च अनेन सह नाट्यदर्पणे उल्लिखितस्य मञ्चसम्प्रेषणस्य पात्रविन्यासस्य च स्मृतिमपि जागरयति।

उपसंहारः-

कुट्टनीमतं न केवलमेकं काव्यमस्ति भारतीयप्रदर्शनकलापरम्परायाः एकं विशिष्टं

[15] कुट्टनीमतम् ९२९

[16] कुट्टनीमतम् ९३०

[17] कुट्टनीमतम् ८७९

सांस्कृतिकं निदर्शनमप्यस्ति। यत्र वर्णिताः गणिकाः न केवलं शारीरिकसौन्दर्यशृङ्गारयोः प्रतीकाः भवन्ति अपि तु ताः कलानुशासन-शिक्षणात्माभिव्यक्तीनां जीवत्प्रतिमूर्तयः सन्ति। प्रदर्शितगायन-वाद्यकला-नृत्याभिनय-मञ्च-संवादादयश्च न केवलं तत्कालीनसौन्दर्यबोधं प्रदर्शयन्ति, तेन साकं समाजे कलायाः उपादेयतां नैतिकतां संवादात्मकशक्तिं च जागरयन्ति ।

दामोदरगुप्तद्वारा प्रस्तुतः अयं ग्रन्थः कलानां न केवलं मनोरञ्जनस्य माध्यमः अस्ति, सामाजिकप्रभावस्य सांस्कृतिकशिक्षायाश्च आधारोऽप्ययं ग्रन्थः इति मान्यते यत्र गुरुशिष्यपरम्परा-आत्ममूल्याङ्कन-मञ्चप्रतिक्रिया-दर्शकानामंशग्रहणं प्रभृतीनां परिष्कृतचित्रणं सम्पादितं ग्रन्थकारेण। कुट्टनीद्वारा गणिकां प्रति प्रदत्तकलात्मकशिक्षया एतदपि सिध्यति यत् प्राचीनभारते प्रदर्शितकला एका समर्पितसाधनाविद्या जीवनशैली चासीत्। एतत् काव्यं साम्प्रतिकयुगेऽपि प्रासङ्गिकताम् आवहति। यतो हि एतत् अस्मान् स्मारयति यत् कलायाः उद्देश्यं न केवलं भावविनोदनमस्ति, व्यक्तित्वनिर्माणं समाजसंवादयोः सांस्कृतिकचेतनायाश्च जागरणमप्यस्य लक्ष्यम्। अत्र वर्णितस्य कलात्मकपक्षस्य सङ्गतिः नाट्य-सङ्गीत-शृङ्गारादीनां विषयाणां शास्त्रीयचर्चा नाट्यशास्त्राभिनयदर्पणसङ्गीतरत्नाकरकामसूत्रादीनां सांस्कृतिकछायाम् अपि अनुभावयति इति शम्।

सहायकग्रन्थसूची

- गुप्तः, दामोदरः। (१९६१)। *कुट्टनीमट्टम्*। विद्यालङ्कारः, अत्रिदेवः (अनुवादकः)। वाराणसी : इन्डोलाजिकल् वुक् हाउस्।
- गुप्तः, दामोदरः। (१९९१)। *कुट्टनीमट्टम्*। त्रिपाठी, तनसुखरामः (सम्पा.)। वाराणसी : कृष्णदास अकादमी।
- गुप्तः, दामोदरः। (१३६० बङ्गाब्दः)। *कुट्टनीमट्टम्*। रायः, त्रिदिवनाथः (सम्पा.)। कोलकाता : वसुमती साहित्य मन्दिर।
- भरतमुनिः। (२०२३)। *नाट्यशास्त्रम्*। चट्टोपाध्यायः, गौतमः (सम्पा.)। वाराणसी : इण्डियान माइण्ड।
- वात्स्यायनः। (२०२४)। *कामसूत्रम्*। गोयेलः, सतीशः (सम्पा.)। दिल्ली : डायमण्ड पाकेट वुकस् प्राइवेट लिमिटेड।